

Aleksandra Chlebicka¹

Katedra Ekonomiki i Organizacji Przedsiębiorstw
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
Warszawa

Koncepcja społecznej odpowiedzialności; wkład do debaty nad przyszłością Wspólnej Polityki Rolnej

Social Responsibility concept; a contribution to the debate on the future of the Common Agricultural Policy

Synopsis. Celem artykułu było określenie przydatności koncepcji CSR (Corporate Social Responsibility) w dyskusji nad przyszłym kształtem WPR oraz w tworzeniu systemu wsparcia rolnictwa i sektora rolno-żywnościowego. W artykule omówiono syntetycznie proponowane kierunki zmian w WPR po 2013 r. Następnie na podstawie wyników debaty publicznej określono oczekiwania społeczne wobec sektora rolnego i polityki rolnej. Na tle tych rozważań przeniesiono model koncepcji CSR na zależności pomiędzy uczestnikami łańcucha rolno-żywnościowego. Podjęto też próbe porównania koncepcji CSR z modelem wielofunkcyjnego i zrównoważonego rolnictwa tworzących podstawowe wytyczne do tworzenia Wspólnej Polityki Rolnej.

Słowa kluczowe: społeczna odpowiedzialność, Wspólna Polityka Rolna (WPR), rozwój zrównoważony.

Abstract. The aim of the article was to discuss the corporate social responsibility concept in the context of debate on the future of the Common Agricultural Policy. The discussion begins with a short description of new policy goals as a response for the need of Common Agriculture Policy legitimation. It further shows the public response to proposed changes and some general views of Europeans on CAP and agriculture. In this context the relationship between concepts of CSR, multifunctionality and sustainable development are analyzed.

Key words: social responsibility, Common Agriculture Policy (CAP), sustainable development.

Wstęp

Zmieniające się warunki funkcjonowania rynku rolnego generują inne potrzeby uczestników co do jego regulacji. Sprawne prowadzenie polityki rolnej zakłada dostosowywanie stosowanych instrumentów do tych potrzeb. Wspólna Polityka Rolna, jako jedna z najstarszych polityk wspólnotowych Unii Europejskiej, poddawana była w swej historii wielu przeobrażeniom. W niedługim czasie będziemy prawdopodobnie świadkami kolejnych zmian w WPR. Za potrzebą transformacji obecnie funkcjonującego systemu europejskiej polityki rolnej stoi szereg przesłanek, m.in. nierozwiązany dotąd problem efektów zewnętrznych gospodarki rolnej czy rosnąca dbałość unijnego konsumenta o bezpieczeństwo żywności i jej jakość. Również krytyka WPR za nieefektywnie wykorzystywane środki z jej II filara, negatywne efekty oddziaływania instrumentów I filara na rynek rolny, czy wadliwy sposób ich redystrybucji sprawia, że coraz trudniej jest

¹ Dr, e-mail: aleksandra_chlebicka@sggw.pl.

znaleźć merytoryczne argumenty na uzasadnienie Wspólnej Polityki Rolnej w obecnym kształcie.

Cele, metody i źródła badań

Celem artykułu jest określenie przydatności koncepcji społecznej odpowiedzialności w dyskusji nad przyszłym kształtem WPR oraz w tworzeniu systemu wsparcia sektora rolno-żywnościowego. Aby zrealizować ten cel w pierwszej kolejności przedstawiono syntetycznie proponowane kierunki zmian w WPR po 2013 r. Następnie na podstawie wyników debaty publicznej określono oczekiwania społeczne wobec sektora rolnego i polityki rolnej. Na tle tych rozważań przeniesiono model koncepcji CSR (Corporate Social Responsibility) na zależności pomiędzy uczestnikami łańcucha rolno-żywnościowego i podjęto próbę przedstawienia tej koncepcji jako uzupełniającej wielofunkcyjny i zrównoważony model rolnictwa. Artykuł powstał w oparciu o przegląd literatury i wyniki badań opinii publicznej (Eurobarometr oraz badania Komisji Europejskiej).

Kierunki zmian w WPR po 2013 r., wnioski z europejskiej debaty

Dyskusja nad kształtem WPR po 2013 r. tocząca się na europejskim forum przebiega na dwóch płaszczyznach odnoszących się do celów i instrumentów WPR. Cele WPR powinny zapewniać jej legitymizację. Dotychczas obowiązujące cele traktatowe budzą zastrzeżenia zarówno co do sposobu ich zdefiniowania, jak i kwestii merytorycznych. Wielu autorów poddaje w wątpliwość czy sformułowane w powojennych realiach cele [Bureau i Mahe 2008; Chlebicka i in. 2009] są nadal aktualne, zasadne czy użyteczne.

Pomimo wyraźnych zmian w stosowanym instrumentarium, polegających na akcentowaniu ogólnogospodarczych, a nie produkcyjnych funkcji rolnictwa, należy podkreślić, że dotychczasowe reformy nie przewidywały modyfikacji wspomnianych celów. W pojawiających się głosach w dyskusji nad przyszłymi celami WPR dominuje chęć włączenia nowych wyzwań stojących przed polityką rolną, które wskazano w wyniku tzw. health check (przeglądu WPR w 2008 r.). Należą do nich walka ze zmianami klimatycznymi i przeciwdziałanie ich negatywnym skutkom, bardziej skuteczna gospodarka zasobami wodnymi, optymalne wykorzystanie możliwości związanych z bioenergią oraz zachowanie różnorodności biologicznej [Stankiewicz 2010].

Wydaje się, że oczekiwana reforma nie będzie miała przełomowego charakteru. Nie należy tym samym spodziewać się istotnych zmian w celach głównych WPR. Wynika to przede wszystkim z trudności w osiągnięciu kompromisu pomiędzy wszystkim państwami członkowskimi, zwłaszcza w sytuacji zwiększenia do 27 liczby członków UE. Stanowiska poszczególnych krajów członkowskich co do kształtu WPR po 2013 r. istotnie się różnią, ze względu na zróżnicowaną sytuację w gospodarstwach rolnych w UE-27. W krajach tzw. starej piętnastki (UE-15) gospodarstwa rolne są wspierane od początku funkcjonowania WPR, co pozwoliło na dokonanie ich modernizacji i restrukturyzacji zapewniających silną pozycję w warunkach globalnej konkurencji. Przekłada się to na postulaty tych krajów co do przyszłych reform WPR, które ich zdaniem powinny polegać na zmniejszeniu wydatków wspólnotowych na rolnictwo (zmniejszenie budżetu unijnego przeznaczonego na finansowanie WPR czy renacjonalizacja tej polityki) i otwieraniu sektora rolnego na

globalną konkurencję. Do grona zwolenników takich propozycji należą tradycyjnie Wielka Brytania i Holandia, a ostatnio skłonne są przyłączyć się również Niemcy i Francja (ze względu na swoje pozycje budżetowe). W krajach wysokorozwiniętych intensywne rolnictwo zatrudnia niewielką część siły roboczej, stanowi jednak element rozbudowanego agrobiznesu, istotnego ze względu na poziom zatrudnienia i wytwarzanego PKB. W tych krajach rolnictwo stanowi podstawę do rozwoju nowych pozarolniczych funkcji obszarów wiejskich, funkcji produkcyjnych i usługowych, kreacji usług środowiskowych i innych, związanych z dostarczaniem dóbr publicznych. Kraje te zdecydowanie bardziej dążą do „zazielenienia” WPR niż nowe państwa członkowskie, na czele z Polską, w których priorytetami polityki rolnej pozostają cele modernizacyjne. Należy jednak podkreślić, że dla dokonania reformy WPR osiągnięcie zgody co do celów strategicznych tej polityki pozostaje celem kluczowym.

Poza brakiem politycznej woli do zmiany istniejącego status quo, ważnym ograniczeniem w reformowaniu WPR jest tak naprawdę brak spójnej koncepcji funkcjonowania tej polityki. Chociaż pojawiają się ciekawe propozycje, jak np. wynagradzanie rolników za dostarczanie dóbr publicznych [Zahrnt 2009], pozostają one jednak na etapie koncepcyjnym i trudno jest mówić o możliwości wcielenia ich w życie w nadchodzącym okresie.

Ze względu na trudności w osiągnięciu porozumienia co do nadrzędnych celów WPR, dyskusję nad jej kształtem często przenosi się na poziom operacyjny. Na tym poziomie dyskusja dotyczy przede wszystkim zapewnienia bardziej sprawiedliwego podziału płatności bezpośrednich [Chmielewska-Gill i inni 2010]. Podstawowe elementy krytyki instrumentu płatności bezpośrednich w jego obecnej formie dotyczą wyczerpania się jego funkcji kompensacyjnej, nieefektywności we wspieraniu dochodów rolniczych, nieefektywności w zachowywaniu bezpieczeństwa żywności oraz nieefektywności we wsparciu spełniania przez rolników wysokich standardów jakości. Wydaje się, że podobnie jak w przypadku stanowisk co do celów WPR, propozycje modyfikacji tego instrumentu zgłaszane przez różne instytucje bronią zazwyczaj interesów reprezentowanych przez nie krajów. Z kolei propozycje zbudowane na obiektywnych kryteriach mają małą szansę na uzyskanie politycznej akceptacji. Dotyczy to w szczególności określenia nowych, obiektywnych kryteriów alokacji płatności bezpośrednich, które burzyłyby dotychczasowy historyczny sposób dystrybucji tych płatności. Nie ma już natomiast wątpliwości co do przyszłości instrumentów interwencji rynkowej na rynkach. Będą one dalej ograniczane [Stańko 2009, s. 58], głównie ze względu na konieczność dostosowań do ustaleń WTO.

Najważniejsze oczekiwania obywateli UE wobec rolnictwa i WPR

Sformułowanie nowych celów dla polityki rolnej o charakterze ponadnarodowym jest trudne. Wskazać trzeba cele uniwersalne, których realizacja będzie istotna z punktu widzenia zarówno wspólnoty, jak i każdego państwa członkowskiego z osobna. Najważniejszą podpowiedzią dla decydentów w sprawie ustalania nowych celów polityki rolnej powinien być głos opinii publicznej. Zgodnie z wynikami ostatniego Eurobarometru [Europeans... 2010] główne oczekiwania wobec rolnictwa i WPR są następujące:

- zapewnienie wysokiego poziomu zdrowotności i jakości żywności (59% respondentów),

- zapewnianie rozsądnych cen żywności (49%),
- ochrona środowiska (41%),
- godny dochód dla rolników (41%),
- rozwój obszarów wiejskich z zachowaniem krajobrazu (32%),
- zabezpieczenie bezpieczeństwa żywnościowego w sensie ilościowym w Europie (25%).

W zgodzie z powyższymi pozostają wyniki debaty publicznej na temat przyszłości WPR po 2013 r. (próba niereprezentatywna), z podsumowania której wynika, że główne oczekiwania wobec WPR są następujące [The Common... 2010]:

- zapewnienie bezpiecznej, zdrowej, zróżnicowanej żywności po rozsądnych cenach,
- zrównoważone wykorzystanie ziemi,
- wspieranie lokalnych społeczności i krajobrazu,
- zabezpieczenie odpowiedniej ilości żywności.

Wyniki Eurobarometru wskazują także, że przeważająca część respondentów popiera nowe propozycje pojawiające się w debacie na temat WPR, w tym zwłaszcza:

- wspieranie rolnictwa w zachowywaniu krajobrazu (93% respondentów),
- pomoc rolnikom w dostosowywaniu się do zmian klimatycznych i łagodzeniu ich negatywnych skutków (89%),
- rozwój ekonomiczny obszarów wiejskich (89%),
- bardziej sprawiedliwy podział publicznych środków finansowych kierowanych do sektora rolnego (88%),
- uzależnienie pomocy od spełniania wymogów środowiskowych (87%),
- zwiększenie orientacji rynkowej rolnictwa (85%).

Choć w głosach przedstawicieli różnych krajów członkowskich widać pewne różnice, komentując najnowsze wyniki Eurobarometru można stwierdzić, że utrzymuje się tendencja polegająca na odchodzeniu od celów traktatowych WPR z 1957 r. Przede wszystkim ma miejsce zastąpienie priorytetu bezpieczeństwa żywnościowego (food security) priorytetem bezpiecznej żywności (food safety) [Wilkin 2009]. Na czele listy priorytetów WPR widnieje nie wymieniany w dokumentach założycieli Wspólnoty postulat bezpiecznej i zdrowej żywności. Z kolei zapewnienie właściwej podaży żywności jest obecnie na końcu listy (25% respondentów). Nadal w czołówce priorytetów polityki rolnej Europejczycy umieszczają jednak dwa cele WPR wymieniane w Traktacie Rzymskim: dostarczenie konsumentom żywności po rozsądnych cenach (49%) oraz zapewnienie godnego standardu życia farmerom (41%). Europejczycy chcą wciąż wspierać rolnictwo, ale nie za to ile ono produkuje, tylko za to jak produkuje, przy pomocy jakich metod i jakiej jakości produkty dostarcza na rynek.

CSR a zrównoważony rozwój i wielofunkcyjność rolnictwa w UE

Na tle rozważań dotyczących kierunków zmian w WPR i społecznych oczekiwań wobec tej polityki warto zastanowić się, na ile koncepcja CSR mogłaby uzupełnić funkcjonujące dziś koncepcje rozwoju rolnictwa w Unii Europejskiej. Podejście CSR oznacza zarówno przestrzeganie zasad z zakresu praw człowieka, standardów pracy, ochronę środowiska naturalnego, przeciwdziałanie korupcji, jak i dobrowolne prowadzenie działań społecznie użytecznych. Na gruncie europejskim CSR (definicja zawarta w

Zielonej Księdze) określa się jako dobrowolne uwzględnienie przez firmę aspektów społecznych i ekologicznych podczas prowadzenia działań handlowych i kontaktów z interesariuszami. Społeczna odpowiedzialność jest elementem budowania długofalowej strategii rozwoju firmy.

Widać wiele analogii pomiędzy tak rozumianą koncepcją CSR a podejściem zrównoważonego rozwoju gospodarki, rolnictwa, przedsiębiorstwa czy gospodarstwa rolnego [Hediger 2007]. Niektórzy autorzy używają nawet wymiennie pojęć odpowiedzialność biznesu i zrównoważony rozwój [Laszlo 2008]. Rozwój zrównoważony polega na takim wykorzystaniu i konserwacji zasobów naturalnych i takim zorientowaniu technologii i instytucji, aby osiągnąć i utrzymać zaspokajanie ludzkich potrzeb obecnego i przyszłych pokoleń. Taki rodzaj rozwoju, który konserwując glebę, zasoby wodne, rośliny oraz genetyczne zasoby zwierząt nie degraduje środowiska i wykorzystuje odpowiednie technologie, jest żywotny ekonomicznie i akceptowany społecznie [Wilkin 2009]. Zrównoważony rozwój w rolnictwie można zatem sprowadzić do trwałego wypełniania przez obszary rolnicze wielorakich funkcji, zwłaszcza [Baum 2003, ss. 3-10]:

- produkcji żywności o określonej jakości i ilości,
- zapewnienia odpowiedniego standardu życia dla mieszkańców wsi (infrastruktura techniczna, zapewnienie pracy i godziwych dochodów),
- ochrony środowiska przyrodniczego (ochrona gleby, wód, powietrza, utrzymanie stabilności i różnorodności ekosystemów, tzw. bioróżnorodności),
- utrzymania i rozwijania walorów estetycznych i rekreacyjnych terenów wiejskich (rola krajobrazu),
- zapewnienia zdrowia i komfortu ludzi i zwierząt.

Kolejną koncepcją, w której kluczowym elementem stanowi wrażliwość ekosystemu i konieczność jego ochrony, jest model wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Koncepcja wielofunkcyjności zakłada dążenie do pogodzenia realizacji przez rolnictwo funkcji komercyjnych, wynikających z działania w konkurencyjnym otoczeniu gospodarczym, z funkcjami pozarynkowymi, pożądanymi ze względu na wartości, które społeczeństwo uznaje za ważne. Wielofunkcyjność obszarów wiejskich rozumie się jako zróżnicowanie działalności gospodarczej na tych obszarach, stwarzanie przyjaznego środowiska zarówno dla rolników jak i nierolniczej ludności wiejskiej, wzmacnianie żywotności obszarów wiejskich i sprostanie oczekiwaniom interesariuszy rozwoju obszarów wiejskich.

Koncepcje CSR, zrównoważonego rozwoju i wielofunkcyjności z perspektywy ekonomii dobrobytu posiadają wspólne założenia [Hediger 2008]. W centrum ich uwagi pozostają efekty zewnętrzne i problemy dystrybucyjne związane z aktywnością ekonomiczną producentów rolnych i przedsiębiorstw agrobiznesu. To, co różni CSR od dwóch pozostałych podejść, to wskazanie na to, kto powinien być odpowiedzialny za internalizację efektów zewnętrznych i radzenie sobie z problemami dystrybucji. Zgodnie z teorią dobrobytu (stworzoną przez Arthura Cecila Pigou) kwestie te pozostają domeną państwa. Z jednej strony wsparcie z publicznych środków sektora rolnego uzasadnia się wielofunkcyjnością rolnictwa. Z drugiej strony zgodnie z koncepcją CSR od podmiotów gospodarczych oczekuje się dobrowolnego przyjęcia zobowiązań, które wykraczają poza wymogi przepisów i konwencji, które muszą być przestrzegane.

W związku ze wspomnianymi obciążeniami podatkowymi warto zastanowić się nad rolą obywateli w odniesieniu do łańcucha agrobiznesu, która z perspektywy CRS jest

podwójna. Z jednej strony obywatele stanowią ważną grupę interesariuszy (stakeholders) jako konsumenci i ci, których dotyczą efekty zewnętrzne. Z drugiej strony są podatnikami, którzy w ustroju demokratycznym w mniej lub bardziej pośredni sposób decydują o wielkości publicznej pomocy finansowej kierowanej do sektora agrobiznesu. Można więc stwierdzić, że jako podatnicy pełnią rolę podobną do udziałowców (shareholders). Obywatele „inwestują” (podatki) w „przedsiębiorstwo” (łańcuch rolno-żywnościowy), przez co otrzymują pewne prawa do decydowania co do „celów przedsiębiorstwa” i oczekują w efekcie korzyści z wielofunkcyjności rolnictwa. W takim modelu pojawia się ważny problem w obszarze „corporate governance” wynikający z rozdzielności „inwestorów” (podatników) od kontroli (instytucje państwowe i rolnicy). Należy jednak podkreślić, że inaczej niż w przypadku inwestorów, którzy oczekują finansowego zwrotu z inwestycji, podatnicy liczą na otrzymanie pewnej niematerialnej wartości dodanej. Taką korzyścią są pozaprodukcyjne dobra, które dostarcza wielofunkcyjne rolnictwo.

W tym momencie należy odpowiedzieć na pytanie czy można przerzucić ciężar bycia społecznie odpowiedzialnym na producentów rolnych i przestać ich wynagradzać z pieniędzy publicznych za społecznie odpowiedzialną postawę? Zgodnie z ekonomicznymi przesłankami interwencjonizmu w rolnictwie jest to nieuzasadnione. Należy wziąć również pod uwagę to, że produkty rolne w większości przypadków podlegają dalszemu przetworzeniu, przez co rolnik ma ograniczony wpływ na finalny produkt, który trafia do konsumenta. Brak bezpośredniego kontaktu producenta z finalnym odbiorcą oznacza anonimowość rolnika w relacji z konsumentem. Implikuje to brak możliwości budowania dobrej reputacji w oczach klientów i ogranicza zachęty do stosowania zasad społecznej odpowiedzialności [Jensen 2001].

Producent rolny może jednak z powodzeniem stać się uczestnikiem modelu CSR jako dostawca dla społecznie odpowiedzialnych przetwórców czy dystrybutorów żywności. Przykładem takich działań mogą być coraz częściej wykorzystywane własne systemy wdrażania jakości stosowane przez dużych detalistów (super i hipermarkety), które wprowadzają dodatkowe wymagania wobec producentów rolnych co do metod produkcji, tak aby stały się bardziej odpowiedzialne w sensie środowiskowym i społecznym. Dużi detaliści czy firmy przetwórcze dzięki znacznej sile przetargowej mogą w kontaktach biznesowych z rolnikami wprowadzać zasady, które skłaniałyby tych ostatnich do społecznie odpowiedzialnych zachowań.

Takie podejście pozwoliłoby zmniejszyć wielkość środków publicznych kierowanych do sektora rolnego i tym samym zmniejszyć obciążenia podatkowe z tego tytułu. Podobną logikę promuje OECD, zgodnie z której zaleceniami rozwijane powinny być wszelkie pozarządowe opcje/programy/inicjatywy, które mają na celu zapewnianie pozytywnych efektów zewnętrznych rolnictwa i redukcję efektów negatywnych [Multifunctionality... 2005]. Staje się zatem oczywiste, że decydenci odpowiedzialni za tworzenie i wdrażanie Wspólnej Polityki rolnej powinni w różny sposób włączać się w promocję zasad CSR.

Podsumowanie

Dokonanie reformy Wspólnej Polityki Rolnej wydaje się być nieuniknione. Aby dalsze jej prowadzenie zyskało poparcie opinii publicznej potrzebna jest zmiana akcentów w ekonomiczno-społecznej argumentacji na rzecz WPR. Wśród kluczowych obszarów, które ma za zadanie rozwiązać polityka rolna, znajdują się obecnie jakość i zdrowotność

żywności oraz dochody rolników. Wydaje się, że skoncentrowanie uwagi i wysiłków tej polityki jedynie na sektorze rolnym, z pominięciem innych ogniw agrobiznesu, jest niedostateczne. Podobnie nie uda się zagwarantować konsumentom wysokiej jakościowo i zdrowej żywności z pominięciem sektora przetwórczego.

Kluczowe elementy koncepcji społecznej odpowiedzialności biznesu (CSR) są wspólne za modelami wielofunkcyjnego i zrównoważonego rolnictwa. Są nimi wrażliwość ekosystemu (fakt, że jest on narażony na wiele niebezpieczeństw i wymaga ochrony) oraz wielorakie korzyści, jakie można odnieść przy zapewnieniu właściwego zarządzania zasobami. Koncepcja CSR oferuje jednak szersze spojrzenie na sektor rolno-żywnościowy i może uzupełniać koncepcję zrównoważonego rozwoju zwłaszcza w odniesieniu do sektora spożywczego. Taka szersza perspektywa w lepszy sposób zaspakaja potrzeby i oczekiwania obywateli wobec sektora rolno-żywnościowego i roli polityki rolnej. Stąd oczywistym staje się większe zapotrzebowanie na działania państwa w zakresie upowszechniania praktyk CSR w sektorze rolno-spożywczym.

Literatura

- Baum R. [2003]: Kryteria oceny zrównoważonego rozwoju w gospodarstwach rolnych. *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu* nr CCCLVIII, ss. 3-10.
- Bureau J., Mahe L. [2008]: CAP reform beyond 2013: An idea for a longer view. *Notre Europe, Studies and Research* nr 64, ss. 25-31.
- Chlebicka A., Falkowski J., Wołek T. [2009]: Ocena poprawności sposobu zdefiniowania celów Wspólnej Polityki Rolnej. SAEPR/FAPA, Warszawa.
- Chmielewska-Gill W., Chlebicka A., Poślednik A., Pomianek I. [2010]: Przyszłość WPR – najważniejsze głosy w dotychczasowej dyskusji. FAPA, Warszawa.
- Europeans, Agriculture and the Common Agricultural Policy. [2010]. Special Eurobarometer 336, European Commission.
- Hediger W. [2007]: Framing corporate social responsibility and contribution to sustainable development. Working Paper Series nr 02/2007. Center for Corporate Responsibility and Sustainability at the University of Zurich.
- Hediger W. [2008]: Agriculture's Multifunctionality, Sustainability, and Social Responsibility. [W:] Conference of the Agricultural Economics Society (AES), Royal Agricultural College.
- Heal G. [2005]: Corporate Social Responsibility: An Economic and Financial Framework. *The Geneva Papers on Risk and Insurance – Issues and Practice* nr 30 (3).
- Jensen M. [2001]: Value Maximization, Stakeholder Theory and the Corporate Objective Function. *Journal of Applied Corporate Finance* nr 14 (3).
- Laszlo Ch. [2008]: Firma zrównoważonego rozwoju. Wydawnictwo Studio EMKA, Warszawa.
- Multifunctionality in Agriculture: What role for Private Initiatives? [2005]. Organisation for Economic Co-operation and Development. OECD Publishing.
- Stankiewicz D. [2010]: Wspólna Polityka Rolna po 2013. *Infos* nr 12/2010. Biuro Analiz Sejmowych.
- Stańko S. [2009]: Wspólna Polityka Rolna, jej reformy i perspektywy rozwoju podstawowych rynków rolnych w Polsce. [W:] Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej. Uwarunkowania, mechanizmy, efekty, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- The Common Agricultural Policy after 2013. Public debate, European Commission, lipiec 2010.
- Wilkin J. [2009]: Wielofunkcyjność rolnictwa - konceptualizacja i operacjonalizacja zjawiska, *Wież i Rolnictwo* Nr 4.
- Zahrnt V. [2009]: Public Money for Public Goods: Winners and Losers from CAP Reform, ECIPE (European Center for International Political Economy) working paper nr 08/2009.